

O`ZBEK TILI DARSLARIDA IBORALAR

*Yodgorova Gulnoza Raxmatovna**TATU akademik litseyi o'zbek tili fani o'qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada frazeologiya bo'limida iboralarning vazifalari haqida so'z boradi. Tilshunoslikda etimologiya tushunchasiga ta'rif va uning ahamiyati ham izohlab o'tilgan.

Kalit so'zlar: frazeologiya, etimologiya, etimologik lug'at, fraza, arxaik va tarixiy so'zlar.

KIRISH

Frazeologiya grekcha “phrasis – ibora, ifoda, logos – fan, tushuncha, ta'limot” degan ma'noni anglatib, tilshunoslikning frazeologik birliklarini o'rganuvchi bo'limidir. Tilshunoslikda *frazeologiya* atamasi ikki xil ma'noda qo'llanadi: 1) tildagi barcha frazeologik birliklar ma'nosida va 2) mana shu birliklarni o'rganuvchi soha ma'nosida. Frazeologizmlar birdan ortiq so'zlardan tashkil topib, xuddi so'zlar kabi tilimizda tayyor holda bo'ladi. Aynan mana shu belgisi bilan frazeologizmlar so'z birikmasi va gapdan farq qiladi.

Nutqimizda oddiy so'z yoki so'z birikmasining o'rniga iboradan foydalanish orqali nutqimizni yanada ta'sirchan ifodalash imkoniga ega bo'lamiz. Bunda ibora (frazeologiya) tarkibidagi so'zlar o'z ma'nosini yo'qotib, ko'chma ma'noda qo'llanadi. Masalan, “*U do'stining aytgan gaplaridan hayron bo'ldi*” va “*U do'stining aytgan gaplaridan og'zi ochilib qoldi*” gaplari bir-biridan farq qiladi. Ya'ni, birinchi gapda hech qanday til bo'yoqlarisiz holat tasvirlanayotgan bo'lsa, ikkinchi gapda keltirilgan “og'zi ochilib qolmoq” iborasi orqali ortiq darajada hayron qolish ma'nosi gapning ta'sirchanligini oshiryapti.

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA EMPIRIK TAHLIL

Biz nutqimizda ishlatayotgan so'z, iboralarni ma'nolarini bilishimiz va muayyan vaziyatga moslab ayta olishimiz mumkin, lekin har doim ham ularning kelib chiqishi, aslida ular dastlab qanday ma'no anglatganini bilmaymiz. Masalan, kamyob, kamdan-kam ma'nolarida qo'llaniladigan “anqoning urug'i” iborasini olaylik. Tarkibidagi “anqo” aslida nima? Nega aynan bu so'z olingan? Anqo – afsonaviy qush. Qadimgi Sharq xalqlari ertak- dostonlarida bosh qahramon qilib olingan. Anqo qushi insonlar ko'ziga ko'rinmaydigan xususiyati borligi, patlari va qanotlari oltin, kumushdan deya ta'riflanadi. Qadimda xalq orasida u baxt qushi nomini ham olgan, ya'ni anqo – baxt, tole timsoli, kimga soyasi tushsa, o'sha inson baxtli bo'ladi degan qarashlar ham mavjud bo'lgan. Shu sababli kamyob, taqchil narsalarga nisbatan *anqoning urug'i* iborasi ishlatib kelinadi.

Mana shunday tarkibida arxaik, tarixiy soʻzlar qatnashgan, tushunilishi qiyin boʻlgan ibora, frazalarni oʻrganishimizda bizga **etimologiya** sohasi yordam beradi.

Etimologiya (yunoncha “etymon” – haqiqat, “logos” – soʻz, taʼlimot) soʻz va morfemalarning kelib chiqishini oʻrganuvchi tilshunoslik boʻlimi. Etimologiya soʻzning tilda qanday paydo boʻlgani, dastlab qanday maʼno ifodalagan, keyinchalik shakli va maʼnosida qanday oʻzgarishlar boʻlganligini aniqlaydi. Masalan, *kiprik* soʻzi koʻz qovoqlari chetiga qator joylashgan tuklar maʼnosini anglatadi. Bu soʻz qadimgi turkiy tildagi *kirpi* – koʻp tikan soʻziga kichraytirish maʼnosini ifodalovchi -k qoʻshimchasini qoʻshish orqali yasalgan, keyinchalik -rp harflarining oʻrni almashgan. Shu kabi bugungi kunda ham bizga tanish soʻz va birikmalar etimologiyasini topish unchalik qiyin emas. Lekin bir necha ming yillar avval paydo boʻlgan baʼzi arxaik, tarixiy soʻzlarni etimologiyasini bilish nafaqat tilshunoslik tarixi, balki din va tarix bilimlariga ega boʻlishni ham talab qiladi.

Quyida tilshunoslar, xususan, professor Sh.Rahmatullayev tomonidan ishlab chiqilgan etimologik lugʻatlarga tayanib, ayrim frazalar kelib chiqishini tahlil qilib chiqamiz.

1. Mufassil ravishda, mayda-chuydasigacha, batafsil maʼnolarini beruvchi *miridan-sirigacha* iborasini olaylik. (*Ziyodillaga bu hunar yoqib tushgan, uni miridan-sirigacha egallab olish uchun butun kuchi, zehnini ishga solgan edi. H.Nazir “Oʻtlar tutashganda”*) Miri soʻzi arabcha xazinaga oid, qiymati besh tiyinga teng chaqa pul maʼnosini anglatadi, chaqa pul qiymati eng past boʻlgan metall tanga degani. Sir soʻzi esa arabcha maxfiy, oʻzgalardan yashirin tutilgan narsa; hali ochilmagan, aniqlanmagan, inson uchun nomaʼlum; biror sohaning oʻzigagina xos boʻlgan xususiyat degan maʼnolarni anglatadi⁶. Demak, *miri (chaqa)* soʻzi orqali eng mayda, kichik detallgacha, *sir* soʻzi orqali esa maxfiy belgi, narsani bilish, *miridan-sirigacha* iborasining oʻzi mayda-chuydasigacha, ipidan-ignasigacha maʼnosini bermoqda.

2. *Qani, suyunchini chiqaravering, Moʻminjon aka! Padarlaʼnat zolim Nikolay podsho yiqilibdi, asfalasofilinga ketibdi.* (M. Muhammadjonov, “Turmush urinishlari”). Gapdagi *asfalasofilin* oʻzi nima degani, qaysi tildan olingan? *Asfalasofilin* (arabcha) – tubanlarning tubani, eng yaramas. *Asfalasofilin boʻlmoq* yoki *asfalasofilinga ketmoq* chuqur jarlikka tushib ketmoq; halok boʻlmoq degan maʼnolarni anglatadi. Diniy maʼlumotlarga koʻra, *asfalasofilin* doʻzaxning eng tagi, jahannam degani. Bundan kelib chiqadiki, ushbu ibora nihoyat darajada tubanlikka, doʻzaxga tushish maʼnosini ifodalaydi.

“Almisoqdan qolgan” iborasiga koʻp duch kelganmiz, uning juda qadim zamonlardan beri degan maʼno anglatishini ham bilamiz. Lekin Almisoq oʻzi nima ekanligini bilamizmi? Nega aynan “almisoqdan qolgan” deymiz? Bu ibora uzoq dinimiz tarixiga borib taqaladi. Alloh taolo dunyodagi birinchi inson – Odam

alayhissalomni yaratgan, uning pushtidan barcha insonlarni ruhini chiqarganda ularga qarata: “Men sizlarning Robbingiz emasmanmi?” deya savol bergan. Shunda hammalari: “Ha, Sen bizning Robbimizsan. Biz Sening bandalarimgiz”, - deb iqror bo‘lib, iymon keltirganlar va mo‘min bo‘lishgan. Alloh va insoniyat o‘rtasidagi bu ahdlashuv “Al-Misoq” deb ataladi. Mana shu ma’lumotlarga tayanib, *almisoqdan qolgan* iborasining ham kelib chiqish tarixini bilib oldik.

XULOSA VA MUNOZARA

Demak, tilimizdagi so‘z va boshqa birliklarning etimologiyasini o‘rganish juda ham qiziq bo‘lishi bilan bir qatorda, o‘rganuvchining turli sohalardagi, shuningdek, din, tarix bo‘yicha bilimlarini oshirib, charxlashga ham ko‘mak beradi. Frazologizmlar ma’noni kuchli daraja bilan ifodalab, fikrimizni yanada ta’sirchan qilib ko‘rsatadi. Agar ularni etimologik tarixidan boxabar ravishda mazmunli va o‘rinli qo‘llay bilsak, nutqimizning mantiqiylik va jo‘yalilik sifatlariga putur yetkazmay, uning boyligini yana bir karra ko‘rsatgan bo‘lamiz.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. A. Anorbekova, Sh. Mirzayeva “Hozirgi O‘zbek adabiy tili” T., 2011.
2. <https://uz.wiktionary.org>
3. <https://uz.wikipedia.org>
4. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” 1-jild. Toshkent. 2023.
5. Sh. Rahmatullayev. “O‘zbek tilining etimologik lug‘ati”. 1-jild. Toshkent. 2000.
6. Sh. Rahmatullayevning “O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati”.